

ЧАСТИНА IV. НОВІТНІЙ ЧАС

Розділ 12. ПОЛЬСЬКИЙ НАРОД У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Війна і польське питання

Приводом до початку війни стало вбивство сербськими націоналістами в Сараєво спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда, яке сталося 28 червня 1914 р. Керівники Австро-Угорщини виставили ультимативні вимоги Сербії і 28 липня 1914 р. оголосили їй війну. На початку серпня у війну вступили Росія, Німеччина, Франція, Англія, військові дії охопили майже всі європейські країни. Два воєнно-політичні блоки – Антанта і блок центральних держав – розпочали збройну боротьбу за гегемонію на континенті.

Польське питання не відігравало стратегічної ролі в планах жодної зі сторін, але з ним повинні були рахуватися керівники держав, що мали у своєму складі польські дільниці. Імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф був не проти додати до імперії польську корону, приєднавши Королівство Польське. Але впливові німецькі та угорські кола більше цікавилися Балканами та Близьким Сходом. У Берліні планували лише невелику корекцію східного кордону, не прагнучи збільшувати чисельність поляків у своїй державі. У Петербурзі погляди правлячих кіл були поділені: частина керівної еліти вбачала користь у приєднанні до Росії земель із слов'янським населенням (Познанщина, Галичина, Буковина) і, тим самим, послаблення Німеччини та Австро-Угорщини; інша частина вважала небезпечним посилення польського елемента імперії. Західні союзники Росії – Франція і Англія – трактували польське питання як її внутрішню справу. Польща та її доля не була в центрі уваги обох блоків, але війна точилася на землях, населених поляками, і воюючі сторони змушені були визначитися зі своїм ставленням до них. Поляки опинилися по обидва боки фронту і повинні були вбивати один одного. У 1914 р. в трьох арміях (російській, австро-угорській, німецькій) налічувалося 1,5 млн. поляків.

14 серпня 1914 р. за підписом головного командувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича була поширена відозва до поляків. У ній йшлося про об'єднання поляків усіх частин колишньої Речі Посполитої під скіпетром російського імператора і надання майбутньому королівству “свободи мови та самоврядування”. Поляків закликали до спільної боротьби з німецькою домінацією, звертаючися до традицій Грюнвальда. Англія і Франція підтримували положення відозви. Польські консерватори та ендеки сприйняли відозву як перелом у ставленні до Польщі і в листопаді 1914 р. створили у Варшаві *Польський національний комітет* (Комітет народів польські, КНП) на чолі з З. Вельопольським і Р. Дмовським, який мав стати представництвом усіх поляків. КНП розпочав формування польських військових відділів, але царський уряд припинив цю діяльність, мобілізуючи поляків до російської армії. Ендеки обмежилися створенням громадянських комітетів, які зайнялися допомогою постраждалим від війни й пропагандою майбутнього об'єднання поляків у складі Росії.

На початку серпня 1914 р. до поляків звернулися також головнокомандувачі німецької та австро-угорської армій із загальними закликами взяти участь у війні проти Росії, яка символізувала “азіатські порядки”, не обіцяючи за це жодних конкретних дій у польській справі. Наполягання колишнього намісника Галичини М. Бобжинського схилити перестарілого Франца Йосифа до виступу з маніфестом, який би обіцяв полякам

об'єднання польських земель і перетворення Австро-Угорщини на триалістичну Австро-Угорщино-Польщу, не принесли успіху через гостру опозицію з боку німців та угорців.

Рейд Ю. Пілсудського. У Галичині Тимчасова комісія сконфедерованих стронніцтв неподагросцьових (ТКССН), керована Ю. Пілсудським, за кілька днів до початку війни домовилася з генштабом австро-угорської армії про самовільне вторгнення польських стрільців до Королівства Польського з метою піднести там антиросійське повстання. 6 серпня стрілецькі відділи перетнули кордон і дійшли без опору до Кельц. Ю. Пілсудський оголосив про створення у Варшаві фіктивного “національного уряду” і від його імені почав організовувати військові комісаріати, мобілізувати молодь до своїх відділів. Однак місцеве населення прохолодно зустріло пілсудчиків, звинувачуючи їх у зв'язках з німцями. Ідея повстання зазнала невдачі. На вимогу австро-угорського командування Ю. Пілсудський був змушений 13 серпня припинити діяльність і розпустити стрілецькі загони. Справу врятували галицькі політики. Голова Польського кола в Державній Раді *Юліуш Лео* (1861-1918) запропонував приєднати загони Пілсудського до польських формувань в складі австро-угорської армії – *польських легіонів*. Для підтримки цієї ідеї в Кракові 16 серпня 1914 р. було створено *Головний національний комітет* (Начельни комітет народови, НКН) на чолі з Ю. Лео, до складу якого ввійшли представники всіх польських політичних партій Галичини. Командування австро-угорської армії дало згоду на створення двох польських легіонів по 8,5 тис. чоловік у кожному. Легіони підпорядковувались австро-угорському командуванню й складали присягу на вірність Габсбургам. Загони Ю. Пілсудського були переформовані в I-й полк, а пізніше – I-шу бригаду легіонів. Ю. Пілсудський не зрікся ідеї незалежності, прагнув підпорядкувати своїм впливам керівництво легіонів.

Рис.54. Юзеф Пілсудський.

Польські легіони. Східний легіон під впливом ендеків відмовився присягати австрійцям і був розформований. Західний легіон розпочав дії на австрійсько-російському фронті біля Кракова. За рік бойових дій він розрісся до трьох бригад, що налічували 25 тис. вояків. Найбільш патріотичні настрої панували в I-й бригаді, якою командував Ю. Пілсудський. У її складі було чимало творчої молоді, яка була відданою ідеї незалежної Польщі, творила легенду польських легіонів і культ Ю. Пілсудського (пісня *Ми Перша бригада*). Другою бригадою керував полковник *Юзеф Галлер* (1873-1960), третьою – генерал *Болеслав Роя* (1879-1940). Бригади взяли участь у багатьох битвах першого року війни (під Ловчувком, Молотковом, Рокитною, Костюхновкою та ін.), зазнавши серйозних втрат. Ю. Пілсудський шукав

сильних союзників, які б погодилися з утворенням польської державності у будь-якій формі. Він увійшов у контакт з німецькими правлячими колами, але не отримав конкретних запевнень. Німці крізь пальці дивилися на дії пілсудчиків на терені Королівства Польського, але відразу припиняли їхні дії, що виходили за межі лояльності. У 1915 р. Ю. Пілсудському вдалося створити у Варшаві таємну *Польську військову організацію* (ПОВ). Але його дії наштотхнулися на впливи ендеків і проросійську назагал орієнтацію населення королівства.

Лівий табір зустрів війну як сигнал для підготовки соціалістичної революції. Російські більшовики поширили відозви, в яких засуджували війну як імперіалістичну і

закликали пролетаріат європейських країн перетворити “війну імперіалістичну на громадянську”. 2 серпня 1914 р. СДКПІЛ і ППС-лівиця опублікували відозву до пролетаріату Польщі, в якій закликали солідаризуватися з робітництвом країн Європи у підготовці соціалістичного перевороту, що покладе край владі “буржуазії та поміщиків”. Проте війна дезорганізувала робітничий рух, розпорошила робітництво по арміях і державах воюючих блоків.

Війна на фронтах розпочалася двома наступами російської армії: з півночі на Східну Пруссію і з півдня – на Галичину. На півночі німецькі війська зуміли відбити російський наступ і захопили частину земель Королівства Польського. На півдні росіяни окупували значну частину Галичини, насаджуючи тут російські порядки. Спираючися на москво-фільські кола, вони розпочали репресії проти українських і польських політичних діячів та їхніх прихильників. Російська окупація Галичини тривала до травня 1915 р., коли австро-німецькі армії прорвали російську оборону і відкинули її за Буг. Німецькі війська влітку 1915 р. завдали поразки росіянам на півночі й окупували більшу частину Королівства Польського. Майже всі землі, населені поляками, опинилися під контролем Німеччини та Австро-Угорщини. Близько 800 тис. поляків було евакуйовано вглиб Росії.

Німеччина і Австро-Угорщина, захопивши землі Королівства Польського, поділили їх між собою. У німецьку зону окупації ввійшли дві третини земель королівства, об’єднаних у генерал-губернаторство на чолі з генералом *Г. фон Безелером* (1850-1921). Австрійці утворили воєнне генерал-губернаторство з центром у Любліні, підпорядковане головному командуванню армії. Були запроваджені військово-окупаційні порядки, які супроводжувалися репресіями проти цивільного населення, вивозом матеріальних цінностей тощо. Водночас канцлер Німеччини *Т. Бетманн-Гольвег* (1856-1921) під час виступу в рейхстазі в серпні 1915 р. пообіцяв полякам свободу організації національного життя. Незабаром у Варшаві було відкрито польський університет і політехнічний інститут. Але в управлінні запроваджено німецьку адміністрацію. Польське коло у Відні після захоплення Варшави звернулося до Франца Йосифа із закликом об’єднати Королівство Польське з Галичиною під своїм скіпетром. Однак ця пропозиція викликала негативну реакцію Берліна і залишилася без відповіді.

Зміна ситуації на польських землях змусила польських політиків переглянути свої позиції. Частина аристократії та міщанства королівства підтримали погляди стосовно “активізації” польської політики та орієнтації на Німеччину. Князь *Здзіслав Любомірський* (1865-1943) прийняв від німців посаду президента Варшави. Табір “активістів” зосередився на добродійній діяльності, утворив *Головну опікунчу раду*. ППС-фракція вітала визволення королівства з-під російської влади й вимагала від німців подальших поступок на користь об’єднаної Польської держави. Ю. Пілсудський виступив з пропозицією пригальмувати розбудову польських легіонів до часу з’ясування позиції Берліна в польській справі. Він зустрів сильний спротив у НКН, де керівник Воєнного департаменту В. Сікорський був прихильником розбудови легіонів. Проте соціалістам вдалося вплинути на людовців і прихилити їх на свій бік. У грудні 1915 р. ППС-фракція і ПСЛ “Визволене” (група людовців, що видавала часопис “Визволене”) організували *Центральний національний комітет* (ЦКН), який виступив з програмою створення Королівства Польського під протекторатом Німеччини (без Галичини і Познанщини, але з включенням Віленщини і частини Правобережної України). Німці не поспішали відгукуватися на заклики пілсудчиків. У липні 1916 р. вони оголосили про проведення виборів до самоврядних органів влади за анахронічним куріальним порядком, який забезпечував повну перевагу великим власникам.

Успіхи центральних держав у війні ускладнили становище національних демократів. Ендеки залишалися вірними орієнтації на Росію і закликали до вичікувальної “пасивної”

позиції стосовно німців. Восени 1915 р. разом з реалістами і поступовцями вони створили *Міжпартійне політичне коло* (МКП). Наприкінці 1915 р. лідер ендеків Р. Домовський виїхав до Англії, де намагався заручитися підтримкою керівників Антанти у реалізації планів автономізації Королівства Польського в складі Росії. На Заході його з розумінням зустріли польські емігрантські кола.

Улітку 1916 р. війна набула позиційного характеру. Центральні країни були відрізані від ринків сировини, почали відчувати серйозні труднощі у веденні війни. У пошуку резервів для її продовження німецькі генерали вирішили піти на створення залежної Польської держави, яка б могла “на знак вдячності” підсилити армію новими людськими ресурсами, а господарство – новим потенціалом. 5 листопада 1916 р. генерал-губернатори Варшави і Любліна одночасно оголосили від імені імператорів Німеччини й Австро-Угорщини маніфести про створення в майбутньому самостійного Королівства Польського, яке підтримуватиме тісний зв’язок з обома державами. Маніфести не декларували ані кордонів цієї держави, ані способів формування її уряду. Йшлося про майбутню конституційну монархію на чолі з королем німецької династії. До моменту її проголошення влада на місцях залишалася в руках обох генерал-губернаторів, але оголошувався набір до “польської армії”. Франц Йосиф спеціальним патентом застеріг збереження Галичини в складі Австро-Угорщини з наступним розширенням її автономії. **Акт 5 листопада** зустрівся з прохолодною реакцією поляків. Тільки консервативні “активісти” підтримали його. На початку січня 1917 р. у Варшаві була створена *Тимчасова державна рада* (ТДР) на чолі із землевласником *Вацлавом Нємойовським* (1864-1939). Її компетенції були дуже обмежені. Військову комісію ТДР очолив Ю. Пілсудський.

Акт 5 листопада мав значний вплив на міжнародну громадськість. Польська справа після тривалої перерви перетворилась у міжнародну проблему, щодо якої повинні були виробити ставлення всі великі держави. Російський уряд виступив з протестом проти акту 5 листопада, заперечуючи право центральних держав хазяйнувати на польських землях. У новорічному наказі армії та флоту цар Микола II проголосив, що метою Росії у війні є створення “вільної Польщі” з усіх польських земель під зверхництвом династії Романових. Англія та Франція приєдналися до російських протестів проти акту 5 листопада, залишаючи за Росією остаточне право розв’язання польського питання. У січні 1917 р. президент США *Вудро Вільсон* (1856-1924) у традиційному посланні до конгресу напередодні вступу США у війну проголосив згоду всіх політиків на те, що після війни повинна постати “об’єднана, незалежна й автономна Польща”. Поза проявами симпатій до поляків жодний керівник великої держави не торкався механізму виникнення Польщі, а хід війни робив ці вирази туманними. Ситуація могла зазнати змін тільки у випадку перемоги у війні одного з блоків.

Польське суспільство в роки війни

Перша світова війна застала польське суспільство розділеним між державами, що належали до різних воєнно-політичних блоків. Упродовж війни в Австро-Угорщині було мобілізовано до армії близько 1,4 млн. поляків, в Росії – 600 тис., Німеччині – близько 1 млн. Трагедією був той факт, що поляки змушені вбивати один одного за чужі інтереси. У ході бойових дій загинуло близько 450 тис. поляків і понад 1 млн. було поранено.

Війна спричинила величезні **матеріальні втрати**, оскільки воєнні дії охопили все Королівство Польське, майже всю Галичину. На цих теренах було знищено понад половину мостів, дві третини вокзалів, спалено 1,9 млн. будівель. Приблизні матеріальні

втрати обчислювалися сумою майже 2 млрд. доларів. Не менш вражаючими були опосередковані втрати внаслідок зменшення кількості робочих рук, поверхні посівних площ, спаду поголів'я худоби. У 1918 р. збір зернових у трьох польських дільницях скоротився в середньому до 42 %, картоплі – до 67 % передвоєнного рівня. Тільки в Королівстві Польському для потреб війни за три роки вирубано 600 тис. га лісів.

Порівняно з сільським господарством, промисловість зазнала менших втрат від воєнних дій. Навпаки, у Верхній Сілезії видобуток вугілля зріс з 37,5 до 43 млн. тонн. На терені королівства значна частина устаткування підприємств була демонтована й вивезена до Росії. Після цього німецькі й австрійські власті продовжили демонтаж і вивіз цінного устаткування, сировини, запасів готових виробів. У Домбровському басейні видобуток вугілля скоротився, а металургійні підприємства зупинились. З текстильних підприємств Лодзі окупанти вивезли до Німеччини близько 10 тис. тонн брухту, 1,3 млн. метрів шкіряних трансмісійних пасів, 14 тис. тонн готових тканин. З 4391 промислового підприємства королівства в 1916 р. не працювали 1898, переважно великих. З усіх воєнних знищень промислового потенціалу 56 % випадків припадало на німецькі власті, 22 % – австрійські, 18 % – російські і тільки 4 % – на безпосередні воєнні дії.

У перші дні війни в польському суспільстві проявились орієнтації, що склалися в довоєнні роки. У Галичині більшість політичних діячів і свідомих громадян виступали за перемогу центральних держав, передусім Австро-Угорщини, і об'єднання всіх польських земель під скіпетром Габсбургів. До цієї думки схилялася навіть частина ендеків Галичини. Похід стрільців Ю. Пілсудського до Кельц і невдача повстання, а потім окупація Галичини російською армією зміцнили цю орієнтацію.

У Королівстві Польському від початку війни переважала орієнтація на Росію. Тривала антинімецька пропаганда приносила результати. Разом з тим населення без ентузіазму сприймало заходи російської влади і не спішилося вмирати за царя. На початку 1915 р. за ініціативою ендеків і реалістів у Пулавах почав формуватися польський легіон. Але до нього вступили лише близько тисячі добровольців, і пізніше він був розформований. Окупація Галичини російською армією і трактування цього терену як “російського” охолодили прибічників Росії. Після окупації терену Королівства Польського німцями й австрійцями тут виникла пронимецька орієнтація консервативних сил. Дезорієнтоване населення розгубилося і все більше прислухалося до голосу лівих партій, які підкреслювали соціальне протистояння бідних і заможних верств. Матеріальні умови життя поляків погіршилися, зросло безробіття, з'явилися перебої з продуктами харчування в містах і на селі. Запровадження карткової системи у містах не рятувало становища, оскільки норми продуктів на них зменшились з 3100 калорій у 1914 р. до 890 у 1918 р. Ширився голод та епідемії. Для зменшення безробіття німецькі власті за три роки вивезли до Німеччини понад 700 тис. чоловік, пославши їх на найтяжчі фізичні роботи. Ліві робітничі партії (СДКПіЛ і ППС-лівиця) виступили з гаслами протиставлення “буржуазним” та “імперіалістичним” колам робітничої солідарності та соціалістичної революції. Під час війни позиції СДКПіЛ і ППС-лівиці зблизились. У 1916 р. обидві партії створили профспілки, які налічували у Варшаві та Лодзі по кілька тисяч членів. Однак впливи обох партій не виходили за межі робітничих середовищ великих міст. Їхніми конкурентами серед робітництва виступали “польські”, “національні”, “християнські” профспілки. Соціалістична пропаганда рішуче придушувалася владою всіх воюючих держав, а стихійні страйки і демонстрації – з допомогою поліції та військ. Настрої польської громадськості значною мірою визначалися подальшими подіями на міжнародній арені.

Справа Польщі на заключному етапі війни

Кардинальні зміни в хід війни і польське питання внесла **революція в Росії**, яка наприкінці лютого – на початку березня 1917 р. повалила самодержавство й створила умови для вияву демократичних прагнень багатонаціонального населення імперії. Влада перейшла до рук Тимчасового уряду, в якому більшість становили російські кадети та октябристи. Окрім уряду, великі політичні впливи мала петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, якою керували представники лівих партій (есерів, меншовиків, більшовиків). Остання була ініціатором демократизації порядків у державі. 27 березня 1917 р. петроградська Рада ухвалила рішення про право польського народу на самовизначення і створення незалежної держави. 29 березня Тимчасовий уряд оголосив відозву до поляків, в якій підтримав ідею створення незалежної Польщі на всіх теренах, де вони становлять більшість населення, але із застереженням про майбутній воєнно-політичний союз Польщі з Росією, який є “оборонним валом проти натиску центральних держав на слов’янські народи”. Справа кордонів Польщі відкладалася до часу скликання всеросійських Установчих зборів.

У Росії на той час перебувало понад 3 млн. поляків. Більшість їх підтримала революцію, сподіваючися свободи для народів Росії і незалежності для Польщі. Події в Росії призвели до **зміни політичних орієнтацій поляків**. Втратили позиції ендеки, які орієнтувалися на царат, зросли впливи ліберальних демократів і лівих партій, що відкрито виступили з політичними програмами соціальних реформ. Втратила сенс також орієнтація на центральні держави: демократична Росія перетворювалась у потенційного союзника поляків, прихильника радикального розв’язання польського питання. Західні країни тепер мали розв’язати руки щодо висловлювань у польській справі. Польська еміграція на Заході отримала шанс використати свої впливи в зарубіжних столицях. Тимчасовий уряд Росії 28 березня 1917 р. утворив *Ліквідаційну комісію в справах Королівства Польського*, яку очолив близький до кадетів *Александр Ледніцький* (1866-1934); виникли десятки польських громадських організацій і товариств у Росії. Навесні 1917 р. польські частини російської армії були об’єднані в *Польську стрілецьку дивізію* під командуванням генерала Т. Билевського; одночасно виник *Союз військових поляків*, діяли організації ПОВ, ППС і СДКПІЛ. У червні 1917 р. численні польські організації скликали в Петрограді I-й з’їзд делегатів польських військових організацій в Росії. На ньому серед 384 делегатів виникли розбіжності між представниками лівих партій, що виступали за союз з Росією й революцією, і прихильниками орієнтації на центральні держави. У підсумку перемогли прибічники створення польської армії в Росії; вони обрали *Головний польський воєнний комітет* (“Начполь”), який очолив хорунжий *Владислав Рачкевич* (1885-1947). За згодою Тимчасового уряду почалося формування *I-го Польського корпусу* під командуванням генерала російської армії *Ю. Довбур-Мусницького* (1867-1937). Корпус формувався в районі Бобруйська на основі Польської стрілецької дивізії, очищеної від революційних елементів. Наприкінці 1917 р. він нараховував 20 тис. вояків (замість запланованих 66 тис.). Восени 1917 р. розпочалося формування ще двох польських корпусів на терені України (Поділля і Волинь), але справа посувалася повільно через зростання політичної нестабільності і дезінтеграції Росії.

Навесні 1917 р. активізувалися **польські емігранти в країнах Західної Європи і Північної Америки**. У Швейцарії, Англії, Франції та США діяли різноманітні польські громадські організації, які надавали допомогу жертвам війни, військовополоненим, підтримували ідею Польської держави. У них працювали знані польські діячі

Г. Сенкевич, Е. Пільтц, Ш. Аскеназі, професор Г. Нарутович, піаніст І. Падеревський та ін. У США вони створили *Польський центральний комітет*, який провів кампанію збору підписів під зверненням до президента В. Вільсона підтримати відновлення незалежної Польщі (зібрали 600 тис. підписів). У Швейцарії група польських емігрантів за участю Г. Сенкевича, М. Кюрі-Скłodовської, З. Любомирського утворила *Генеральний комітет допомоги жертвам війни*.

Активну діяльність на Заході розгорнув Р. Дмовський. Він мав зустрічі з урядовими особами Франції, Великобританії, Італії, пропагуючи ідею самостійної Польщі. У березні 1917 р. лідер ендеків скерував до керівників країн Антанти *меморіал*, у якому домагався згоди на створення незалежної Польщі в складі земель Галичини, Волині, Королівства Польського, Верхньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Вармії та Мазур, Віленщини, Ковенщини і частини Західної Білорусі. Одною з перших на ці пропозиції відгукнулася Франція, яка планувала в майбутньому створити протизагрою Німеччині на сході. У червні 1917 р. французький уряд ухвалив організувати у Франції *автономну польську армію* з військовополонених поляків та емігрантів. Спочатку командування армії було покладене на французького генерала Л. Арчинара, а у 1918 р. її головнокомандувачем став *Ю. Галлер*. "Блакитна армія" (від кольору мундирів) отримала нове озброєння і техніку; на кінець війни вона зросла до 67 тис. вояків. 15 серпня 1917 р. за ініціативою Р. Дмовського в Лозанні було створено *Польський національний комітет* (Комітет народів польські, КНП), до складу якого ввійшли ендеки та реалісти. КНП, очолюваний Р. Дмовським, був визнаний країнами Антанти як представницький орган польського народу. Від того часу КНП доклав чималих зусиль, щоб переконати західних

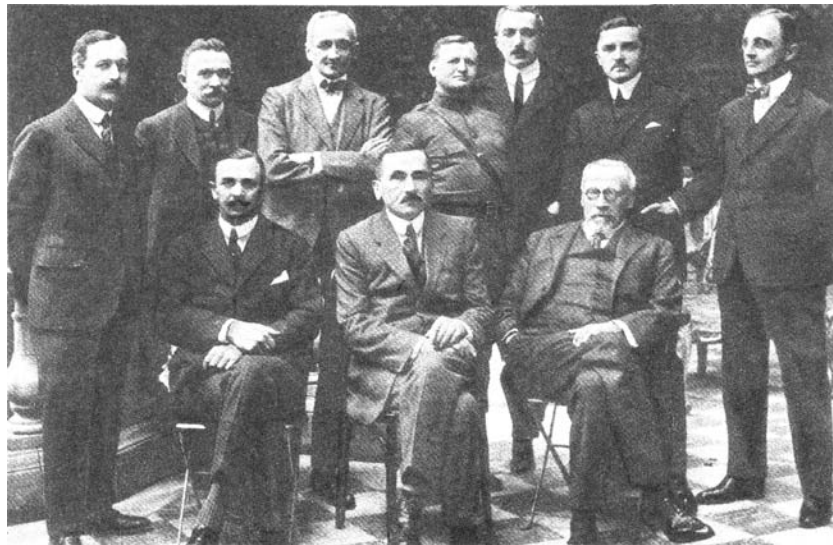

Рис.55. Польський національний комітет у Парижі в 1918 р. Сидять зліва направо: М. Замойський, Р. Дмовський, Е. Пільтц.

політиків, що незалежна Польща з включенням до неї значної частини непольських земель Литви, Білорусі та України може стати реальним чинником стримування німецької експансії на схід, оскільки ослаблена Росія не буде спроможна запобігти цьому.

У польських дільницях. Тимчасова державна рада у Варшаві зіткнулася з сильною протидією своїй діяльності з боку німецьких та австрійських властей. Це виявилось насамперед у справі польської армії. Після тривалих зволікань німецькі та австрійські

військові узгодили текст присяги створюваної армії (“польського вермахту”), в якому йшлося про вірність Польському Королівству, майбутньому королю і братерству з союзними арміями Німеччини та Австро-Угорщини. Однак на той час пронімецька орієнтація була вже достатньо скомпрометована: обіцянки не виконувалися, заклики до об’єднання окупованих польських земель з Галичиною ігнорувалися, матеріальне становище населення погіршувалося. У Кракові Польське коло в травні 1917 р. ухвалило і поширило декларацію до нового імператора Австро-Угорщини *Карла* (1916-1918) з вимогою сприяти утворенню самостійної об’єднаної Польщі. Ідея незалежності після революційних подій в Росії набувала все більшої популярності серед політиків і населення. Це давало підстави Ю. Пілсудському сподіватися розширення своїх впливів. З цією метою він створив дві таємні мафійні організації, які повинні були проводити роботу в політичних партіях та організаціях: *Організація А* займалася проникненням до лівих політичних партій, а *Організація Б* – до правих. Особливо успішною була діяльність Організації А. Сам Ю. Пілсудський шукав приводу до розриву з німецькою орієнтацією. У липні 1917 р. він наказав польським легіоністам не складати присяги, затверджені німецькими й австрійськими військовими. Більшість вояків I і III бригад виконали наказ і були піддані репресіям: 3,5 тис. вихідців з королівства було інтерновано й відправлено до концтаборів, галичан скерували до австрійської армії і на італійський фронт (3,5 тис. чол.). Ю. Пілсудський разом з генералом К. Сосновським був заарештований та ув’язнений у фортеці Магдебург. Популярність Ю. Пілсудського після цього зросла. Керівництво незалежницьким рухом опинилося у т.зв. *Конвенті Організації А*, яким керував член ППСД *Єнджей Морачевський* (1870-1944). Конвент через своїх людей мав впливи у ППС-фракції, ПСЛ “Визволене” та інших організаціях. Йому підпорядковувалася ПОВ, очолювана легіоністом *Едвардом Ридз-Сміглім* (1886-1941). Завданням Конвенту і ПОВ було захоплення влади у сприятливий момент і проголошення Польської держави. На початку 1918 р. Конвент опрацював план повстання, яке повинно було розпочатись у момент воєнної поразки центральних держав. У лютому 1918 р. Конвент скерував до Росії свого представника *Тадеуша Голувка* (1889-1931) для переговорів з більшовиками, які тоді захопили владу. Він вів переговори з лідерами більшовиків В. Леніним і Л. Троцьким в справі створення в Росії польської армії. Однак переговори закінчилися нічим, тому що більшовики не довіряли пілсудчикам. Натомість у Росії полякам вдалося встановити контакти з французькою розвідкою, якій вони запропонували співпрацю проти більшовиків і антинімецькі диверсії. Французи скерували пілсудчиків до КНП у Парижі. Однак співпраця між пілсудчиками та ендеками не налагодилася через те, що КНП вимагав повного політичного підпорядкування пілсудчиків.

Після невдалої спроби створення “польського вермахту” ТДР наприкінці серпня 1917 р. подала у відставку. Через кілька тижнів, у вересні 1917 р. німецький та австрійський генерал-губернатори оголосили **декрети двох імператорів** про створення державної влади майбутнього королівства. До часу покликання короля вища влада покладалася на *Регентську раду* в складі трьох осіб, призначених двома монархами. Представницькі функції передавалися Державній раді, виконавчі – уряду. Контроль за діяльністю новостворених органів покладалася на генерал-губернаторів. Регентами були призначені варшавський архієпископ *Александр Каковський* (1862-1938), князь *Здзіслав Любомірський* і землевласник *Юзеф Островський* (1850-1923). Усі вони були в минулому пов’язані з реалістами. Першим головою уряду призначили колишнього ендека, історика *Яна Кухажевського* (1876-1952). Ставлення польської громадськості до нових орагнів влади, створених центральними державами, загалом було прихильним. Однак революційна стихія, викликана подіями в Росії, робила популярними також гасла

соціальної революції. Значна частина поляків не довіряла представникам вищих сфер, які опинилися при владі, була невдоволена їх залежністю від центральних держав.

Більшовицький переворот у Росії. Наприкінці жовтня (початку листопада за новим стилем) російські більшовики здійснили в Петрограді державний переворот, усунувши від влади Тимчасовий уряд і проголосивши соціалістичну республіку. Більшовицький уряд – Раду народних комісарів (РНК) – очолив їхній лідер В. Ленін (Ульянов). II-й Всеросійський з'їзд рад, на легітимність якого спиралися більшовики, проголосив низку декретів, які обіцяли реалізацію популярних гасел про мир і землю. РНК прийняла також *Декларацію прав народів Росії*, яка визнала за всіма народами імперії право на самовизначення аж до відокремлення і утворення незалежних держав. Проте від самого початку більшовики почали реалізовувати утопічну ідею про “світову соціалістичну революцію” й утворення федерації соціалістичних республік. З цією метою вони повели рішучу боротьбу проти спроб національних сил створити незалежні держави (Україна, Білорусь, Литва, Латвія, Грузія, Вірменія та ін.), погодившись лише на визнання незалежності Фінляндії та Польщі. За ідеологією та діями більшовиків стояло прагнення розбити національну єдність, протиставити бідніші верстви заможним і, спираючись на “пролетаріат і селянство”, поширити “владу рад” на більшість європейських країн. Радикальні соціальні гасла більшовиків про передачу власності та знарядь виробництва в руки “трудящих” знаходили сприятливий ґрунт серед збіднілих і малоосвічених мас міста та села Росії. Поставлені в умови міжнародної ізоляції, більшовики вдалися до проведення радикальних соціально-економічних заходів, які викликали опір з боку різних соціальних верств і спровокували тривалу громадянську війну.

У жовтневому перевороті 1917 р. і встановленні радянської влади взяли участь тисячі поляків, що перебували на терені Росії. Члени СДКПіЛ і ППС-лівіці, тісно співпрацюючи з РСДРП(б) у підготовці перевороту, відіграли значну роль у захопленні влади, створенні Червоної Армії та інших органів більшовицької диктатури. Один з лідерів СДКПіЛ Ф. Дзержинський очолив Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК), багато інших посіли високі посади в більшовицькому апараті. У народному комісаріаті (міністерстві) у справах національностей, яким керував *Йосиф Сталін (Джугашвілі)* (1879-1953), був створений підкомісаріат в польських справах, який очолив соціал-демократ *Юліан Лецинський-Ленський* (1889-1939). Його керівники займалися переважно справами поширення більшовицької агітації серед поляків у Росії.

В Україні в середині березня 1917 р. українські діячі утворили *Центральну раду* (ЦР) – представницький орган українського народу, який очолив історик *Михайло Грушевський* (1866-1934). Центральна рада виявила прагнення створити Українську Державу шляхом демократичної перебудови Росії і виокремлення в її складі автономної України, яка змагатиме до повної незалежності. У ході розвитку подій і зміни політичної ситуації в Росії ЦР прийшла до проголошення повної незалежності України у своєму IV-му Універсалі від 25 січня 1918 р. Для молодої держави особливо важливим було питання національних меншин, серед яких поляки становили значну частину. Польська суспільність в Україні була представлена переважно великими землевласниками і підприємцями, які орієнтувалися на ендеків і російських кадетів, вороже ставилися до українського національного руху. Лише польський пролетаріат, що перебував під впливом лівих партій, лояльно поставився до створення ЦР. Польські ліві утворили в 1917 р. *Польську демократичну централізацію*; діяв також ендеківський *Польський виконавчий комітет* у Києві (ПВК) та ряд інших організацій, які співпрацювали з ЦР. ПВК підтримував національні прагнення українців і висловився за співжиття з ними у незалежній Україні. Зі свого боку, ЦР запровадила представництво національних

меншин, у тому числі поляків, у ЦР і всіх органах влади. III Універсал ЦР (7 листопада 1917 р.) стверджував: “Український народ, що сам довгі літа боровся за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо: що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію...” Однак соціальні суперечності, що нагромаджувалися впродовж тривалого часу, вилились у жорстокі селянські погроми польських маєтків на Правобережній Україні восени 1917 р. До кінця березня 1918 р. 85 % польських маєтків були знищені, решту чекала подібна доля після виводу або роззброєння польських корпусів з України.

Брестський мир. Більшовики проголосили гасло негайного миру, опублікували таємні документи з царського архіву, які розкривали імперіалістичний характер війни з обох сторін. Вони запропонували негайно укласти між воюючими сторонами мир без анексій і контрибуцій. На цей заклик відгукнулися лише центральні держави, прагнучи зміцнити свої позиції на західному фронті. У грудні 1917 р. у Брест-Литовську розпочалися мирні переговори між делегаціями Росії, Німеччини й Австро-Угорщини. У складі більшовицької делегації були два поляки (К. Радек і С. Бобинський). Під час переговорів радянська делегація наполягала на тому, щоб німці звільнили терени України, Прибалтики і Польщі. Німці не погоджувалися з цим, прагнучи реалізувати план т.зв. “Середньої Європи” (“Mitteleuropa”) – створення тут низки залежних від себе держав (Польщі, України, Білорусі, Литви). На запрошення німців до Брест-Литовська прибула делегація УНР на чолі з В. Голубовичем (пізніше О. Севрюком). У ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. центральні держави підписали договір з делегацією УНР. Він встановлював кордони між Україною й Австро-Угорщиною по старому кордону з Росією: австрійці не погодилися приєднати до УНР Східну Галичину, Буковину і Закарпаття; у таємному протоколі австрійці зобов’язались утворити зі Східної Галичини і Буковини в межах монархії єдиний український автономний край. Німці погоджувалися також передати Україні частину Холмщини і Підляшшя, але остаточний кордон між Україною і Польщею повинна була визначити мішана комісія “на основі етнографічних відносин і бажань людної”. Німці й австрійці надали УНР допомогу для боротьби з більшовиками, а також велику позику. Радянська делегація протестувала проти договору з УНР, оскільки більшовицькі війська вже захопили частину території України і продовжували наступ. Відповіддю став контрнаступ німецьких і австро-угорських військ, які витіснили більшовицькі війська з України і відновили владу УНР. Надалі “союзники” поводитися в Україні як окупанти, врешті-решт поставивши при владі гетьмана П. Скоропадського. Більшовики змушені були наприкінці березня 1918 р. підписати мирний договір з центральними державами на запропонованих умовах.

Умови Берестейського миру викликали хвилю протестів поляків у всіх дільницях. Вони називали його “четвертим поділом Польщі”. У громадській думці поділ Галичини, передача Волині і Холмщини Україні, відокремлення білоруських і литовських земель представлялися “зрадою національних інтересів”. На знак протесту проти договору відбулися численні патріотичні демонстрації у великих містах королівства, Галичини, Познанщини, подав у відставку варшавський уряд Я. Кухажевського і новопризначений люблінський генерал-губернатор С. Шептицький. II бригада ген. Ю. Галлера відмовилася підпорядковуватись австрійцям і перейшла через лінію франту, щоб об’єднатися з II польським корпусом на Поділлі. Але незабаром він та інші польські частини були роззброєні німцями; тільки частина польських вояків змогла разом з Ю. Галлером пробитися на Схід і через Сибір та Далекий Схід дістатися Франції. Орієнтація на центральні держави була остаточно втрачена.

Водночас в справі Польщі все активніше висловлювалися лідери країн Антанти. 5 січня 1918 р. президент США В. Вільсон у черговому посланні до американського конгресу проголосив *14 пунктів післявоєнного мирного врегулювання в Європі*. У 13-му пункті йшлося про те, що “повинна бути створена Польська Держава, що охоплює територію, на якій проживає безперечно польське населення; їй буде забезпечено вільний доступ до моря”. Заява американського лідера була тим важливіша, що участь США у війні схилила терези перемоги на бік Антанти. Щоправда, втративши союзника в Росії, керівники Антанти під час таємних переговорів з представниками Австро-Угорщини навесні 1918 р. намагалися схилити її до розриву союзу з Німеччиною, обіцяючи в нагороду усі польські терени. Однак переговори не принесли успіху і 3 червня 1918 р. на міжсоюзницькій конференції у Версалі було підтверджено зміст 13-го пункту послання В. Вільсона.

Між тим, у Радянській Росії після замаху на В. Леніна в серпні 1918 р. більшовики розпочали “червоний терор” проти антисоціалістичних сил. Хвиля арештів і репресій торкнулася також польських організацій, звинувачених у контрреволюційній діяльності. Набула розголосу справа арешту та розстрілу братів *Юзефа і Маріана Лютославських*. Більшовики створювали інтернаціональні частини, до яких залучали представників неросійських національностей, прагнучи готувати кадри майбутньої революції. Влітку 1918 р. вони організували *Польську західну дивізію стрільців*, яка взяла участь у громадянській війні на боці більшовиків.

У 1918 р. ситуація **на західному фронті** змінилася на користь Антанти: весною-літом німецькі війська зазнали поразки у Франції, а австро-угорські – в Італії та на Балканах. У всіх воюючих країнах проявлялося невдоволення населення, ширився масовий рух під гаслами миру і соціальних змін, популярними були революційні декрети російських більшовиків. В Австро-Угорщині посилювалися відцентрові тенденції серед угорців, чехів, південних слов’ян, які вимагали незалежності. 16 жовтня 1918 р. імператор Карл проголосив перетворення імперії у федеративний союз незалежних держав; але це не врятувало монархію. Національні та соціальні рухи злились у єдиний потік, вимагаючи незалежних держав і соціальних реформ. Революційні події назрівали в Німеччині.

Поразка центральних держав активізувала польських лоялістів. Варшавський уряд, який очолював *Ян Стечковський* (1862-1939), розпочав переговори з Берліном і Віднем про перехід влади в руки поляків. Але вирішення питання затягувалось. 7 жовтня 1918 р. Регентська рада видала *Маніфест до польського народу*, в якому проголосила утворення незалежної Польської держави на всіх польських землях, створення міжпартійного уряду і проведення виборів до Законодавчого сейму. Однак маніфест викликав ворожу реакцію частини партій, які відмовляли раді у представництві інтересів народу. Щоб притягнути на свій бік ці партії, і насамперед пілсудчиків, 23 жовтня рада призначила новим прем’єром ендека *Юзефа Свежинського* (1868-1948). Воєнним міністром “заочно” став Ю. Пілсудський, який перебував у магдебурзькій в’язниці. Прем’єр звернувся до паризького КНП, щоб він представляв польські інтереси на міжнародній арені. 3 листопада уряд ліквідував Регентську раду й запропонував співпрацю соціалістам і людовцям, які мали чималий вплив на маси. З цього нічого не вийшло.

Восени 1918 р. швидко розгорталися **події в Галичині** та землях, що були під контролем Австро-Угорщини. 19 жовтня виникла *Польська рада Цешинського князівства* на чолі зі священником *Юзефом Льондзіним* (1863-1925). Вона проголосила приєднання Цешинської Сілезії до Польської держави і, щоб уникнути конфлікту з чехами, погодилася на її поділ. 28 жовтня за ініціативою послів до австрійського парламенту в Кракові була створена *Польська ліквідаційна комісія* (ПКЛ), головою якої став людовець *Вінцентій Вітос*. ПКЛ проголосила своїм завданням перейняти владу від

австрійської адміністрації на терені всієї Галичини. Вона не визнавала Регентської ради і діяла як регіональний уряд. У ніч з 30 на 31 жовтня члени ПОВ і патріотичні сили під керівництвом полковника Б. Рої роззброїли австрійський гарнізон Кракова і опанували місто, а потім й інші населені пункти Західної Галичини.

Інакше склалася ситуація в **Східній Галичині та Львові**. Українські політичні партії теж готувалися до забезпечення прав українців. 18 жовтня Українська парламентська репрезентація скликала у Львові *Установчі збори* (Конституанту) для вирішення долі українців Австро-Угорщини. Збори проголосили себе українським парламентом – *Українською національною радою* (УНРада). До неї увійшли українські послы до Державної ради, галицького і буковинського сеймів й представники політичних партій. 19 жовтня Рада проголосила утворення *Української Держави на теренах Східної Галичини, Буковини і Закарпаття*. Передбачалося прийняти конституцію, провести вибори до парламенту, здійснити реформи. Окремо наголошувалося на забезпеченні політичних й національно-культурних прав меншин – поляків, євреїв, німців та ін. Польські політики не звернули уваги на українські домагання. ПЛК готувалася перейняти владу з рук галицького намісника графа Гуйна. 31 жовтня делегація УНРади намагалася змусити намісника передати владу українському представництву, але той відмовився. Тоді в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. українські частини австрійської армії захопили і роззброїли австрійський гарнізон, заарештували намісника й коменданта міста, заволоділи найважливішими об'єктами. Подібним чином була перейнята влада в інших містах і містечках Східної Галичини. Обійшлося без розливу крові і жертв. 13 листопада 1918 р. УНРада опублікувала *Тимчасовий основний закон*, який проголошував утворення *Західно-Української Народної Республіки* (ЗУНР). Однак на той час у Львові активізувалися польські організації, які виступили проти ЗУНР за приєднання Львова і Східної Галичини до Польщі. Розпочалася польсько-українська війна.

Табір пілсудчиків через Конвент А мав вплив серед лівих партій – ППС, ППСД, людовців. Ці партії відгукнулися на революційні настрої мас. У ніч з 6 на 7 листопада 1918 р. за ініціативою лівих партій при підтримці загонів ПОВ, керованих Е. Ридз-Сміглім, у Любліні був створений *Тимчасовий народний уряд Польської Республіки* під керівництвом галицького соціаліста І. Дашинського. У його складі були члени ППС, ППСД і людовці – майже всі прихильники Ю. Пілсудського. 7 листопада уряд опублікував Маніфест, в якому оголосив про свою владу на всіх польських землях і проведення радикальних соціальних реформ: передачу землі селянам, націоналізацію основних галузей промисловості, демократизацію суспільного устрою. Спеціальним декретом уряд запровадив 8-годинний робочий день. Проте його влада не поширювалася за межі Люблінщини.

Водночас у Любліні 5 листопада за російським зразком виникла *Рада робітничих і солдатських депутатів*. Такі ж ради створювалися в Домбровському басейні та інших промислових містах. СДКПіЛ, ППС-лівиця намагалися протиставити робітничий рух національному, закликали до повалення влади “буржуазії і поміщиків”, встановлення “диктатури пролетаріату”. Але серед населення переважали патріотичні настрої, що поєднувалися з надіями на поліпшення соціального становища в незалежній Польщі. Радикальні соціалісти не здобули переваги в радах, які залишались органами захисту соціальних інтересів і не претендували на владу. Революційні настрої спостерігалися й серед частини селянства. У м. Тарнобжег на заклик діячів ПСЛ-лівиці селяни усунули адміністрацію, захопили і пограбували маєтки, проголосили т.зв. Тарнобжеську республіку.

Останні місяці війни були позначені **активізацією польських національних сил** у Познанщині, Помор'ї, Вармії і Мазурах, які до цього займали лояльні позиції щодо Німеччини. Активізація була результатом впливу ендеків. У Познані в липні 1918 р. виник *Центральний громадянський комітет* (Центральни комітет обивательські, ЦКО), який орієнтувався на паризький КНП. У жовтні польські послы загальнонімецького парламенту В. Сейда і В. Корфанти виступили з гаслом повної незалежності Польщі. 10 листопада ЦКО утворив свій виконавчий орган *Головну народну раду* (Начельну раду людову, НРЛ). Її очолив священик *Станіслав Адамський* (1875-1967), а до складу ввійшли переважно прихильники ендеків.

Ситуація ще раз змінилася, коли на початку листопада 1918 р. революція охопила Німеччину, до влади прийшли німецькі соціал-демократи; тоді ж у Відні перемогли австрійські соціалісти. Імперія Габсбургів розпалася. 11 листопада Німеччина підписала перемир'я з Антантою. Воно передбачало негайне виведення німецьких військ з окупованих територій, але не торкалося східних теренів, оскільки Верховна рада Антанти остерігалася поширення на них революції й анархії. Німецька революція спричинила вихід з в'язниці Ю. Пілсудського. 10 листопада він прибув до Варшави, де його зустріли прибічники і регент князь З. Любомирський. Того ж дня члени ПОВ та інших військових організацій почали роззброювати німецьких солдат, дійшло до серйозних сутичок. Щоб залагодити справу, в ніч на 11 листопада Ю. Пілсудський домовився з німецькою солдатською радою про умови повернення на батьківщину німецьких вояків, і сутички припинилися. 11 листопада Регентська рада передала військову владу в руки Ю. Пілсудського, а через три дні саморозпустилася. Ю. Пілсудського визнав люблінський Тимчасовий народний уряд, ліві і центристські партії. Народжувалася незалежна держава, про яку мріяли численні покоління поляків і з якою вони пов'язували надії на краще життя. За понад століття від поділів Речі Посполитої до невпізнання змінилось обличчя Центрально-Східної Європи. Польща відроджувалася поряд з багатьма іншими державами регіону. Її устрій та кордони залежали від численних внутрішніх і зовнішніх чинників, серед яких не останню роль посідала історична традиція.